

Kocatepe İslami İlimler Dergisi

Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt / volume: 5 • sayı/issue: 2 •(Aralık/December 2022): 515-533

Filioque Meselesi ve Arka Planı

Filioque Problem and Its Background

Nuh YILMAZ

Dr. Öğretim Üyesi, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Assist. Prof. Amasya University Faculty of Theology
Department of Philosophy and Religious Sciences
Amasya/Türkiye

✉ n.yilmaz304@hotmail.com orcid.org/0000-0002-6048-0363

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 30.09.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 03.12.2022

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2022

Atıf/Cite as: Yılmaz, Nuh. "Filioque Meselesi ve Arka Planı". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (Aralık 2022): 515-533. <https://doi.org/10.52637/kiid.1182249>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid>• kiid@aku.edu.tr

© Nuh YILMAZ | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Filioque Meselesi ve Arka Planı

Öz

Latince bir terkip olan “filioque”; ve Oğul’dan anlamına gelmekte olup Kutsal Ruh’un Baba’nın yanı sıra Oğul’dan da geldiğini ifade etmektedir. Kutsal Ruh’un menşesine dair teolojik bir meseleyi oluşturan filioque, Hıristiyan aleminin Doğu-Batı/Katolik-Ortodoks şeklinde ikiye ayrılmasında başat rol oynamıştır. Hıristiyanlığın temel öğretilerinin şekillenmesinde genel ve yerel mahiyette düzenlenen konsillerde alınan kararlar belirleyici olmuştur. Birinci İznik ve Birinci İstanbul konsillerinde sırasıyla İsa’nın ve Kutsal Ruh’un tanrılığı karara bağlanmış; böylelikle Hıristiyan alemi teslis inancını tamamlamıştır. Efes, Kadıköy ve Üçüncü İstanbul konsillerinde de İznik-İstanbul İnanç Bildirgesi’nin değiştirilemeyeceği açıkça belirtilmiştir. Ancak Batı Kilisesi, İspanya’da gerçekleştirilen yerel nitelikteki III. Toledo Konsili’nde mezkûr bildirgeye filioque ekini ilave etmek suretiyle Kutsal Ruh’un Baba’nın yanı sıra Oğul’dan da geldiğini iddia etmiştir. Doğu Kilisesi yetkilileri bunu bir sapkınlık olarak nitelendirmişlerdir. Zira onlar Batı Kilisesi’nin kredoya filioque ekini ilave etmesini, Kutsal Ruh’a iki kaynak atfedilmesi, Tanrı’nın monarşisinin ortadan kaldırılması, Yeni Ahit’te geçen Kutsal Ruh ifadeleriyle tutarsızlık arz etmesi ve ekümenik konsillerde alınan kararların değiştirilmesi olarak yorumlamışlardır. Doğu ve Batı kiliselerinin filioque meselesiyle ilgili açıklamalarında hem Yeni Ahit’ten beslendikleri referanslar hem de takip ettikleri kilise babalarının açıklamaları etkili olmuştur. Nitekim Batı kilise babaları Yeni Ahit’in Kutsal Ruh’la ilgili referanslarını yorumlamak suretiyle ve teslis unsurları arasındaki özsel ilişkiyi vurgulamalarından dolayı Kutsal Ruh’un kaynağını hem Baba’dan hem de Oğul’dan aldığını iddia etmişler; Doğu kilise babaları ise birkaç istisna dışında (Kör Didymus, Kıbrıslı Epiphanius ve İskenderiyeli Cyril) Yeni Ahit’te Kutsal Ruh’un Baba’dan geldiğinin açık bir şekilde ifade edilmesini gerekçe göstererek onun sadece Baba’dan geldiğini savunmuşlardır. Bunun yanı sıra, Batı Kilisesi’nin kredoya filioque ekini ilave etmesinde Aryanist ve Priscillianist fikirlerin yönlendiriciliğini de görmezden gelmek doğru olmaz. Nitekim Batı Kilisesi, bir taraftan Aryanist fikirlere karşı Oğul’un Baba’dan aşağı olmadığını ileri sürmüştür; diğer taraftan Priscillianistlere karşı da Kutsal Ruh’un Baba ve Oğul ile aynı öze sahip olduğuna vurgu yapmıştır. Bu bağlamda makale, konuya dair giriş ve tarihsel süreçten sonra, filioque meselesinin arka planını kutsal metinlerdeki referanslarına ve Latin-Yunan kilise babalarının açıklamalarına yer vererek Doğu-Batı Kilisesi perspektifinden incelemektedir. Makalede tarihi, mukayeseli ve deskriptif metottan yararlanılarak konu objektif bir şekilde ele alınmıştır. Filioque meselesinin arka planını ortaya koyması açısından önemi haiz olan bu çalışmada, Doğu ve Batı kiliselerinin teolojik bir konu olan filioque ile ilgili açıklamalarında nelerin belirleyici olduğuna dikkat çekilmeye çalışılmaktadır. Araştırma neticesinde filioque öğretisinin köken açısından Latin kilise babası Tertullian’a kadar götürülemeyeceği, Poitiersli Hilary ve Milanlı Ambrose tarafından net olarak ortaya konulmadığı, onu ilk kez açık bir şekilde Augustine’in kaydettiği görülmüştür. Filioque meselesinin arka planında görünürde Batı Kilisesi’nin Aryanist ve Priscillianist görüşü bastırmak amacıyla İznik-İstanbul amentüsüne filioque takısını eklediği zikredilse de bunda Augustine’nin teslisle ilgili açıklamalarının etkili olduğu saptanmıştır. Batı Kilisesi yetkilileri filioque öğretisinin Grekler tarafından reddini Doğu’nun sapkınlığı olarak görmüşler; Doğu Kilisesi temsilcileri ise söz konusu öğretinin Latinlerce kabulünü Batı’nın ortodoks görüşten ayrılığı şeklinde değerlendirmişlerdir. Grekler, Latinlerin filioque ekini yerel bir konsilde kredoya ilave etmesini de ekümenik konsilde alınan bir kararın ihlal edilmesi şeklinde yorumlamışlardır. Zira onlara göre bu durum, ekümenik konsillerde teslis unsurlarından Kutsal Ruh’un hazır bulunduğu ve onun denetiminde alınan bir kararın değiştirilmesinin söz konusu olamayacağı anlayışıyla uyumsuzdur. Dolayısıyla Batı Kilisesi bu tavrıyla sadece İznik-İstanbul konsili kararlarını değil, aynı zamanda bahsi geçen konsillerin kararlarının değiştirilemeyeceğini teyit eden Efes, Kadıköy ve Üçüncü İstanbul konsili kararlarına da aykırı davranmış ve Kutsal Ruh’un denetiminde alınan bir kararı hiçe saymıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Filioque, Batı Kilisesi, Doğu Kilisesi, Üçüncü Toledo Konsili.

Filioque Problem and Its Background

Abstract

The "filioque", which is a Latin phrase; meaning and the Son, states that the Holy Spirit comes from the Son as well as from the Father. The filioque, which constitutes a theological issue about the origin of the Holy Spirit, played a leading role in the division of Christendom into East-West/Catholic-Orthodox. The decisions taken in the general and local councils were decisive in the formation of the basic teachings of Christianity. In the First Nicaea and First Constantinople councils, the deity of Jesus and the Holy Spirit was decided, respectively; thus, the Christian world completed its trinitarian belief. In the Ephesus, Chalcedon and Third Constantinople councils, it was clearly stated that the Nicaea-Constantinople Declaration of Faith could not be changed. However, the Western Church, at the Council of Toledo which have a local feature, by adding the supplement to the Nicaea-Constantinople Declaration of Faith, claimed that the Holy Spirit came from the Son as well as from the Father. Eastern Church officials described it as a heresy. Because they interpreted the Western Church's addition of the suffix filioque to the credo as attributing two sources to the Holy Spirit, abolishing God's monarchy, inconsistent with the expressions of the Holy Spirit in the New Testament, and changing the decisions taken in the ecumenical councils. Both the references from the New Testament and the statements of the church fathers they followed were influential in the explanations of the Eastern and Western churches on the filioque issue. As a matter of fact, Western church fathers claimed that the Holy Spirit derives its source from both the Father and the Son, by interpreting the New Testament's references to the Holy Spirit and emphasizing the essential relationship between the trinity elements; Eastern church fathers, with a few exceptions (Didymus the Blind, Epiphanius of Cyprus, and Cyril of Alexandria), argued that the Holy Spirit came only from the Father, citing the clear statement in the New Testament that it came from the Father. In addition, it would not be right to ignore the guidance of Arianist and Priscillianist ideas in the Western Church's addition of the filioque suffix to the credo. Indeed, the Western Church, on the one hand, argued against Arianist ideas that the Son is not inferior to the Father; on the other hand, emphasized against Priscillianists that the Holy Spirit has the same essence as the Father and the Son. In this context, the article examines the background of the filioque issue from the perspective of the East-West Church, including the references in the sacred texts and the explanations of the Latin-Greek church fathers, after the introduction and historical process on the subject. In the article, the subject is handled objectively by using the historical, comparative and descriptive method. In this study, which is important in terms of revealing the background of the filioque issue, it is tried to draw attention to what is decisive in the explanations of the Eastern and Western churches about filioque, which is a theological subject. As a result of the research, it was seen that the filioque doctrine could not be traced back to the Latin church father Tertullian in terms of origin, it was not clearly revealed by Hilary of Poitiers and Ambrose of Milan, and it was clearly recorded by Augustine for the first time. In the background of the filioque issue, although it is mentioned that the Western Church added the suffix filioque to the Nicaea-Constantinople creed in order to suppress the Arianist and Priscillianist views, it has been determined that Augustine's statements about the trinity were effective in this. The Western Church officials considered the Greek rejection of the filioque doctrine as a heresy of the East; the representatives of the Eastern Church, on the other hand, evaluated the acceptance of the said doctrine by the Latins as the separation of the West from the orthodox view. The Greeks interpreted the Latins' addition of the filioque suffix to the credo in a local council as a violation of a decision taken in the ecumenical council. Because, according to them, this situation is inconsistent with the understanding that the Holy Spirit, one of the trinity elements, is present in the ecumenical councils and that a decision taken under his control cannot be changed. Therefore, with this attitude, the Western Church acted against not only the decisions of the Nicaea-Constantinople council, but also the decisions of the Ephesus, Chalcedon and Third Constantinople councils, which confirmed that the decisions of the said councils could not be changed, and disregarded a decision taken under the control of the Holy Spirit.

Keywords: History of Religions, Filioque, The Western Church, The Eastern Church, Third Council of Toledo.

GİRİŞ

“Filioque”, ‘oğul’ anlamına gelen Latince “filius” kelimesi ile “ve” anlamına gelen “que” bağlacının bir araya gelmesiyle oluşmuş bir terkiptir. Bu terkip İngilizce’de “and the Son” şeklinde karşılık bulmakta ve teslisin üçüncü unsuru olan Kutsal Ruh’un, Baba Tanrı’nın yanı sıra Oğul Tanrı’dan da neşet ettiğini ifade etmektedir.¹

Filioque meselesi Hıristiyanlığın Doğu-Batı veya Katolik-Ortodoks şeklinde ikiye ayrılmasında tek neden olmamakla beraber önemli bir teolojik unsur oluşturur.² Başlangıçta Doğu Kilisesi’ne karşı polemik nitelikli bir saldırı olarak tasarlanmamakla beraber, filioque ekile kredoda yer alan teslis öğretisini daha açık bir şekilde tanımlamak ve yorumlamak amaçlanmıştır.³ Bununla birlikte filioque, günümüzde halen Doğu ve Batı kiliseleri arasında çözüme kavuşturulmayı bekleyen bir meseledir. Nitekim, Doğu Kilisesi Kutsal Ruh’un Oğul aracılığıyla Baba’dan geldiğini ileri sürmekte; Batı Kilisesi ise, onun hem Baba’dan hem de Oğul’dan kaynağını aldığı iddia etmektedir.⁴

Hıristiyanlık’ta teslis unsurlarından birini teşkil etmesi açısından Kutsal Ruh’un önemi yadsınamaz. Teslis inancının formüle edilmesinde ise hiç şüphesiz ekümenik, hatta yerel konsillerin belirleyiciliği söz konusudur. Nitekim ilk ekümenik konsil olan I. İznik Konsili’nde (325) İsa’nın tanrılığı; ikinci ekümenik konsil olan I. İstanbul Konsili’nde (381) de Kutsal Ruh’un tanrılığı karara bağlanarak Baba Tanrı’dan kaynağını aldığı ifade edilmiştir.⁵ Bu da ilk iki ekümenik konsilde teslis inancının şekillendiği anlamına gelir. Üçüncü ekümenik konsil olan Efes Konsili’nde (431) İznik-İstanbul akidesinin dokunulmazlığı ilan edilmiş⁶ ve İznik Konsili kararlarına uymayan bir inanç ileri sürüldüğü takdirde bunun geçerli olmayacağı belirtilmiştir. Dördüncü ekümenik konsil olan Kadıköy Konsili’nde (451) ve altıncı ekümenik konsil olan III. İstanbul Konsili’nde (681) de bu husus teyit edilmiştir.⁷

Doğu Kilisesi, konsillerde alınan kararların sonradan değiştirilemeyeceği anlayışından hareketle İznik-İstanbul İnanç Bildirgesi’ne sadık kalmışlardır. Ancak durum Batı’da aynı şekilde olmamış; İznik-İstanbul kredosuna ilk kez kim tarafından ve nasıl dahil edildiği net olmamakla beraber⁸ genel görüşe göre 589’da İspanya’da gerçekleştirilen yerel mahiyetteki

¹ *Catechism of the Catholic Church* (United States Catholic Conference, Inc. 1994), 879-880. John Lawrence Boojamra, “Schism: Christian Schism”, *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (United States of America: Thomson Gale, 2005), 12/8155. (Not: Bundan sonra *Encyclopedia of Religion* kaynak gösterilirken ER şeklinde kısaltılacaktır.) Jean-Yves Lacoste, “Filioque”, *Encyclopedia of Christian Theology*, ed. Jean-Yves Lacoste (New York, London: Routledge, 2005), 1/581.

² Filioque meselesi Doğu ve Batı kiliselerinin teolojik tartışmalarından en önemlilerinden birini oluşturmaktadır. Bunun nedeni Batı Avrupa bölgesindeki Latin Kilisesi’nin, özellikle Kutsal Ruh’un Baba ve Oğul’dan geldiğini iddia etmesi yoluyla Batı Hıristiyanlığına Doğu Hıristiyanlığı’ndan ayırmaya çalışmak istemesidir. Stanley Samuel Harakas, “Christianity: Christianity in Eastern Europe”, ER, ed. Lindsay Jones (United States of America: Thomson Gale, 2005), 3/1681.

³ Jürgen Moltmann, *The Trinity and the Kingdom: The Doctrine of God*, çev. Margaret Kohl (Minneapolis: Fortress Press, 1993), 181. Lossky’nin de belirttiği gibi, Grekler ve Latinler arasındaki polemik savaşın başat unsuru esas olarak Kutsal Ruh’un menşei meselesidir. Vladimir Lossky, “The Procession of the Holy Spirit in Orthodox Trinitarian Theology”, *Eastern Orthodox Theology A Contemporary Reader*, ed. Daniel B. Clendenin (United States of America: Baker Books, 1995), 163.

⁴ Bernd Oberdorfer, “The Filioque problem-History and Contemporary Relevance”, *Scriptura* 79 (2002), 81.

⁵ Kutsal Ruh’un Baba’dan kaynağını aldığı vurgulanması, Kutsal Ruh’un Oğul’un bir yaratığı olduğunu iddia eden aynı zamanda onun Baba’dan kaynağını aldığı reddeden Makedonyus (Pneumatomachi) taraftarlarına yöneliktir. Nitekim Makedonyus ve taraftarları biniteryanist bir anlayış sergileyerek sadece Baba ve Oğul’un tanrılığını kabul etmekte Kutsal Ruh’un tanrılığını ise reddetmektedir. Zira O, Baba’yla aynı öze sahip değildir. Şinasi Gündüz, “Makedonyus”, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 243. Ayrıca geniş bilgi için bk. Yunus Kaymaz, “Makedonyusçular Ya Da Pneumatomachi’lerin (Ruh’la Savaşanlar) Kutsal Ruh Hakkındaki Görüşleri Üzerine Bir İnceleme”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/2 (Eylül 2021), 1019-1044.

⁶ Lacoste, “Filioque”, 1/582.

⁷ Ahmet Hikmet Eroğlu, “Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Nedenleri”, *Dini Araştırmalar* 2/5 (Haziran 1999), 409.

⁸ Nitekim bu noktada Gerald Bray, filioque ile ilgili ilk adımın V. yüzyılın ortalarında atıldığını söyler. Öyle ki Papa I. Leo’nun görüşlerinin yer aldığı 451 Kadıköy Konsili’nde filioque ekine rastlanmamakla birlikte o, 447’de İspanya’daki Astorga piskoposu Turibius’a (ö. 460) yazdığı bir mektubunda filioque ekini Katolik teslis öğretisinin bir parçası olarak modalist eğilimleri olan Vizigotların Priscillianizm ve Aryanizmine karşı

III. Toledo Konsili'nde Latin Kilisesi, sapkın olarak gördüğü Aryanist düşünceye karşı bir araç olarak "filioque" ilavesini mezkûr kredoya eklemiştir.⁹ Ancak kredoya eklendiği haliyle ilk kez Gotların din değiştirmesinden sonra İspanyol Kilisesi'nde okunduğu kuvvetle muhtemeldir.¹⁰ Batı Kilisesi'nin İnanç Bildirgesi'ne yaptığı bu eklemeyi Doğu Kilisesi, İznik itikat metninin ihlali ve değiştirilmesi şeklinde yorumlamış;¹¹ ayrıca bunu sapkınlık addetmiştir. Zira onlar Yuhanna İncili'ndeki bazı ifadelerden¹² hareketle ilahlığın kaynağının sadece Baba'ya hasredilebileceğini; Oğul ve Kutsal Ruh'un ise Baba'ya bağımlı varlıklar olduğunu savunmuşlardır. Bu yüzden Kutsal Ruh'un yalnızca Baba'dan geldiğini ileri sürmüşlerdir.¹³ Bu noktada akla şu sorular gelebilir: Birincisi, Batı Kilisesi filioque ibaresini metne eklerken İznik-İstanbul İnanç Bildirgesi'ni değiştirme yetkisine sahip miydi?¹⁴ İkincisi ise, genel inanaşa göre konsillerde Kutsal Ruh'un hazır bulunduğu ve bu yüzden konsil kararlarının sorgulanamayacağı anlayışı göz önünde bulundurulduğunda Batı Kilisesi'nin bu davranışı Kutsal Ruh'un kararını değiştirmek anlamına gelmez mi? Batı Kilisesi filioque ekini İznik-İstanbul İnanç Bildirgesi'ne eklemekle hem bu konsile hem de Efes, Kadıköy ve III. İstanbul Konsili kararlarına aykırı davranmış sayılmaz mı? Bu sorulara cevap arama bağlamında çalışmada filioque meselesinin tarihçesine genel hatlarıyla yer verildikten sonra Yeni Ahitte'ki referanslarına, filioque öğretisine zemin hazırlayan öte yandan söz konusu öğretilerle fikri mücadele yapan kilise babaları ve yetkililerinin açıklamalarına, III. Toledo Konsili'nde filioque ekinin İznik-İstanbul İnanç Bildirgesi'ne eklenmesinin arka planına yer verilerek sonuç bölümünde genel bir analiz yapılacaktır. Batı'da konuyla ilgili müstakil eser ve makale bulunmakla beraber ülkemizde filioque meselesine dair bir çalışma olmadığı görülmüş ve konu tarihsel, karşılaştırmalı ve deskriptif metoda yer verilerek objektif bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın bu konudaki bir boşluğu doldurması, aynı zamanda alana ilgi duyanlara katkı sunması amaçlanmıştır.

1. FİLİOQUE MESELESİNİN TARİHSEL GEÇMİŞİ

Filioque meselesi tarihçesinin III. yüzyılın başlarına kadar götürülebileceği söylenir. Zira Batı'da filioque anlatısı Tertullian (ö. 225?) ile başlatılmaktadır.¹⁵ Nitekim Tertullian döneminden itibaren Kutsal Ruh'un, kaynağını "Oğul aracılığıyla Baba'dan aldığı" anlayışı ön plana çıkmış; IV. yüzyılda Oğul'un Baba ile birlikte Kutsal Ruh'un yaratıcısı olduğu görüşü onun yerini almıştır.¹⁶ Aynı yüzyılın sonlarına doğru veya V. yüzyılın ilk yarısında Latin

savunulacak bir şekilde dahil etmiştir. Bu bilgidен hareketle İspanya'da filioque öğretisinin Latince tercümesiyle çok erken bir tarihte kredoya eklendiği söylenebilir. Bunun ne amaçla ve nasıl gerçekleştiği meselesi ise, gizemini korumaktadır. Öyle ki 589'daki III. Toledo Konsili'ne kadar bu bir oldu bittiydi. O zamana kadar görünüşe göre 500 yıllarında Güney Galya'da oluşturulan sözde Athanasius'a ait kredoda yer aldığı ifade edilir. Şayet durum böyleyse bu takdirde söz konusu metin, filioque maddesinin geçtiği bilinen en eski inanç belgesidir. Gerald Bray, "The Filioque Clause in History and Theology", *Tyndale Bulletin* 34 (1983), 118-119.

⁹ Iakovos Menelaou, "The Interpretation of the Filioque Clause by Orthodox Ecclesiology and Biblical Exegetical Methodology", *Scriptura* 116 (2017:1), 2. Latin kilise babaları Kutsal Ruh'un hem Baba'dan hem de Oğul'dan geldiğini savunmakla beraber bunu Doğu ilahiyatçıların karşısında resmi bir dogma olarak sunma konusunda temkinli davranmışlardır. Bu yüzden filioque, III. Toledo Konsili gibi merkezden uzakta gerçekleştirilen toplantılarda dile getirilmiş ve onaylanmıştır. Papalık makamınca açıkça ilan edilmesi ise Gregory the Great döneminde (590-604) olmuştur. J. N. D. Kelly, *Early Christian Creeds* (New York: Longman Group Limited, 1972), 360.

¹⁰ A. J. Maas, "Filioque", *The Catholic Encyclopedia*, ed. Charles G. Herbermann vd., (New York: The Encyclopedia Press, Inc., 1913), 6/74.

¹¹ Lacoste, "Filioque", 1/582.

¹² *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003) Yuhanna, 14/16, 15/26.

¹³ Eroğlu, "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Nedenleri", 410.

¹⁴ Jake Eggertsen, "Is the Filioque Clause Biblical?", *Foundations* 77 (November 2019), 30-31.

¹⁵ A. Edward Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy* (New York: Oxford University Press, 2010), 51.

¹⁶ Kelly, *Early Christian Creeds*, 358. Bunda Tertullian'ın teslis unsurları arasındaki öz birliğine dikkat çekmesi ve bunu "tek öz üç şahsiyet" şeklinde formüleştirmesi etkili olmuştur. Geniş bilgi için bk. Nuh Yılmaz, *Tertullian'ın Kristolojisi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 137-140.

teolojisinde Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan geldiği iddia edilmeye başlanmıştır.¹⁷ Bu iddianın başlangıcı Poitiersli Hilary (ö. 367) ve Milanlı Ambrose'un (ö. 397) çalışmalarına dayandırılmaktadır. V. yüzyılda tam olarak ortaya konduğu yer ise Augustine'in teslise dair yazdığı *De Trinitate* adlı çalışmasıdır.¹⁸

Augustine'den sonra filioque öğretisi Latin teolojisinde yaygınlık kazanmış; Leo the Great/Büyük Leo (ö. 461) önce kararsız bir tavır sergilese de 447'de filioque öğretisini açıkça benimsemiştir.¹⁹ VI. yüzyılın başlarında Ruspeli Fulgentius (ö. 533), onun elçilere ait olduğunu iddia etmiş; bu yüzyılın sonlarına doğru 589 yılında İspanya'da gerçekleştirilen III. Toledo yerel konsilinde İznik-İstanbul İnanç Bildirgesi'ne eklenmiştir.²⁰ Böylelikle Batı Kilisesi İznik İnanç Bildirgesi'nin üçüncü maddesini Kutsal Ruh'un sadece Baba'dan değil, Baba ve Oğul'dan geldiği şeklinde uyarlamıştır.²¹ Kredonun İngilizce metninde Kutsal Ruh'la ilgili olarak şöyle bir açıklama yapılmaktadır: "Baba ve Oğul'dan gelen, yaşam veren Rab olan Kutsal Ruh'a inanırım."²² Bu noktada belirtmek gerekir ki, her ne kadar Kutsal Ruh'un "Baba'dan Oğul aracılığıyla ortaya çıktığı" fikri daha öncesinde birkaç Latin ilahiyatçı tarafından dile getirilmiş olsa da²³ filioque öğretisinin VI. yüzyıldan önce Hıristiyan Batı'da İznik-İstanbul kredosuna eklendiğine dair net bir kayıt yoktur.²⁴ Filioque başlangıçta İspanya'da VI. yüzyılda Aryanist fikirlere karşı bir kalkan olarak takdim edilmekle beraber²⁵ onun kredoya eklenmesinin arkasında Augustine'nin teslis öğretisinin yattığı söylenir.²⁶ Batı'da durum bu şekildeyken Doğu Kilisesi'nde filioque öğretisinin olmadığı görülür. Her ne kadar Yunan kilise babalarından Kıbrıslı Epiphanius ve İskenderiyeli Cyril'in birkaç formülü filioque öğretisiyle benzerlik arz etse de Yunan kilise babalarının tercih ettiği formül "Kutsal Ruh'un Baba'dan geldiği" şeklindedir.²⁷

VII. yüzyılda filioque öğretisi İspanya'da yaygınlaşmıştır. Aynı zamanda Doğu ve Batı teolojileri arasındaki tutarsızlık ilk olarak Maximus the Confessor (ö. 662) tarafından Marinus'a yazdığı mektupta analiz edilmiş ve burada Papa I. Martin (ö. 655) tarafından ortaya konulan şekilde filioque öğretisinin Oğul tarafından Baba'dan geldiği dile getirilmiştir. Maximus ise Kutsal Ruh'un Oğul aracılığıyla Baba'dan çıktığını söylemekle yetinmiştir.²⁸ Aynı yüzyılda Maximus, Roma'ya yaptığı bir seyahat esnasında Latin Kilisesi'nin Kutsal Ruh'un Baba'nın yanı sıra Oğul'dan da geldiğinden bahsettiğini fark etmiş;

¹⁷ Menelaou, "The Interpretation of the Filioque Clause", 2. Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 9. Lacoste, "Filioque", 1/582.

¹⁸ Menelaou, "The Interpretation of the Filioque Clause", 2. Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 9.

¹⁹ Lacoste, "Filioque", 1/582.

²⁰ Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 9. III. Toledo Konsili'nin İznik-İstanbul kredosunun orijinal metnini değiştiren ilk yerel konsil olduğu söylenir. Chungman Lee, *Gregory of Nyssa, Augustine of Hippo, and the Filioque* (Leiden, Boston: Brill, 2021), 1. Kredonun özgün metni şu şekildeydi: Ben..."Baba'dan gelen, Baba ve Oğul'la birlikte ibadet edilen Kutsal Ruh'a hayat veren Rab'be inanırım." Timothy Ware, *Ortodoks Kilisesi Doğu Hıristiyanlığına Giriş*, çev. Mehmet Katar- Arif Gören (Ankara: Eskiyei Yayınları, 2019), 66-67.

²¹ Bruce A. Ware, *Father, Son, and Holy Spirit: Relationships, Roles, and Relevance* (Wheaton, Illinois: Crossway Books, 2005), 162.

²² Bray, "The Filioque Clause in History and Theology", 91-92.

²³ Tertullian, "Against Praxeas", çev. Dr. Holmes, *Ante-Nicene Fathers*, ed. Alexander Roberts - James Donaldson (Buffalo: The Christian Literature Publishing Company, 1885), 3/599. (Not: Bundan sonra *Ante-Nicene Fathers* kaynak gösterilirken ANF şeklinde kısaltılacaktır.) Hilary of Poitiers, "De Trinitate", ed. Philip Schaff, *NPNF2-09. Hilary of Poitiers, John of Damascus* (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2004), 209, 330-331, 467. Ambrose, "On the Holy Spirit", ed. Philip Schaff, *NPNF2-10. Ambrose: Selected Works and Letters* (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2004), 208.

²⁴ The North American Orthodox-Catholic Theological Consultation, "The Filioque: a Church-Dividing Issue? An Agreed statement of the North American Orthodox-Catholic Theological Consultation Saint Paul's College", Washington, D.C. October, 2003, 4.

²⁵ Boojamra, "Schism: Christian Schism", 12/8155. Thomas E. Fitzgerald, "Eastern Christianity", *ER*, ed. Lindsay Jones (United States of America: Thomson Gale, 2005), 5/2585.

²⁶ Fitzgerald, "Eastern Christianity", 5/2585.

²⁷ Lacoste, "Filioque", 1/582.

²⁸ Lacoste, "Filioque", 1/582.

ancak bunun ne anlama geldiğini kavrayamamış ve bu durumu Grekçe ile aynı teolojik inceliklere sahip olmadığı gerekçesiyle Latince dilinin kifayetsizliğine bağlamıştır.²⁹

VIII. yüzyılda filioque öğretisi Doğu'nun son kilise babası Yuhanna ed-Dimeşki/John of Damascus (ö. 749) tarafından ilk kez açık bir şekilde reddedilmiş,³⁰ Gentilly Konsili'nde (767) de tartışma konusu yapılmıştır.³¹ Yine aynı yüzyılda Roma İmparatoru Charlemagne/Şarlman (ö. 814), Frankfurt Konsili'nde (794) filioque takısını onaylayarak kredoya dahil etmiş ve onun Bizanslılar tarafından kabul görmemesini sapkınlık olarak nitelendirmiştir.³² Bunun yanı sıra filioque öğretisinin Batı'da Fransa, İspanya, Almanya ve Kuzey İtalya gibi bölgelerde yayılmasını sağlamıştır.³³

IX. yüzyıldan itibaren filioque meselesi Doğu ve Batı kiliseleri arasında ciddi bir sorun olmaya başlamıştır.³⁴ Zira bu yüzyılda hem Batı'dan hem de Doğu'dan filioque aleyhine sesler yükselmeye başlamıştır. Batı'da Papa III. Leo (ö. 816), kredoya kimsenin müdahale etme hakkının olmadığı anlayışından hareketle filioque öğretisini kınayarak onun kredodan kaldırılmasını istemiş; ancak isteği kabul görmemiştir.³⁵ Doğu'da ise filioque tartışmasının merkezinde yer alan İstanbul patriği Photius (ö. 895),³⁶ filioque öğretisini sadece kredoya bir ekleme olarak yorumlamakla kalmamış; aynı zamanda onu önemli bir teolojik mesele olarak görmüştür. O, Kutsal Ruh'un Tefsiri mahiyetinde kaleme aldığı *The Mystagogy of the Holy Spirit* adlı eserini bu konuya tahsis etmiş ve filioque öğretisini sapkın addederek reddetmiştir. Zira ona göre, Latinlerin filioque eki Kutsal Ruh'a iki köken atfetmesi ve Baba Tanrı'nın monarşisini ortadan kaldırmasından dolayı teslis için bir tehdit oluşturmaktadır;³⁷ aynı zamanda teolojik olarak Yuhanna İncili 15/26'da geçen "Ruh, Baba'dan gelir." ifadesiyle çelişmektedir.³⁸ Bu bağlamda Photius, teslis düzenine halel getirdiği, Yuhanna İncili'nin söz konusu pasajına aykırı olduğu, ekümenik konsillerin kararlarına uymadığı ve kilise babalarının öğretileriyle çeliştiği gerekçesiyle filioque öğretisini Latin Kilisesi'nin sapkınlığı olarak yorumlamış³⁹ ve Şeytan'ın iradesiyle ilişkilendirmek suretiyle onun kilise geleneğinde

²⁹ Bray, "The Filioque Clause in History and Theology", 120-121.

³⁰ Lacoste, "Filioque", 1/582. Bray, "The Filioque Clause in History and Theology", 120-121. Yuhanna ed-Dimeşki'ye göre Kutsal Ruh, Baba ve Oğul'la aynı öze sahip olup Baba'dan gelir ve Oğul'da bulunur. Oğul aracılığıyla iletilir. Hem Oğul hem de Kutsal Ruh varlıklarını Baba'dan alır. Robert Letham, "East Is East and West Is West? Another Look at the Filioque", *Mid-America Journal of Theology* 13 (2002), 80-81.

³¹ J. Gill - B. L. Marthaler, "Filioque", *The New Catholic Encyclopedia* (Detroit, New York: Thomson Gale, 2003), 5/719.

³² Boojamra, "Schism: Christian Schism", 12/8155. Eroğlu, "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Nedenleri", 409-410.

³³ Menelaou, "The Interpretation of the Filioque Clause", 3.

³⁴ Menelaou, "The Interpretation of the Filioque Clause", 3.

³⁵ Eroğlu, "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Nedenleri", 409-410. Papa III. Leo, her ne kadar isteği kabul görmese de özgün metni filioque takısı olmaksızın gümüş levhalara kazıtılarak Aziz Piyer Katedrali'ne koydurmuştur. Ware, *Ortodoks Kilisesi Doğu Hıristiyanlığına Giriş*, 67. Filioque eki, IX. yüzyıldan XI. yüzyılda papalık görevini icra eden VIII. Benedict'e kadar kesinlikle bir papa tarafından kullanılmamıştır. A. R. Whitham, *The History of The Christian Church to the Separation of East and West* (London: Rivingtons, 1920), 338.

³⁶ Bu tartışma aynı zamanda Hıristiyanlık içindeki küçük bölünme olarak da nitelendirilir. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Francis Dvornik, *The Photian Schism, History and Legend* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970).

³⁷ Letham, "East Is East and West Is West?", 75.

³⁸ Menelaou, "The Interpretation of the Filioque Clause", 5-6.

³⁹ Nitekim bu anlamda Photius, 867 yılında doğu patriklerine yazdığı ansiklopedik mektubunda bazı Frenk misyonerlerin Bulgaristan'da kullandıkları filioque öğretisini kınamış ve onu bir sapkınlık olarak nitelendirmiştir. Lee, *Gregory of Nyssa, Augustine of Hippo, and the Filioque*, 2-3. Fitzgerald, "Eastern Christianity", 5/2585. Menelaou, "The Interpretation of the Filioque Clause", 3. Lee'nin verdiği bilgilerden hareketle Photius'un filioque eleştirisi beş maddede özetlenebilir: Birincisi, filioque Tanrı'nın kaynağına halel getirir. Böylece Baba'nın monarşisi ve onun kurduğu üçlü birlik düzeni bozulur. İkincisi, teslisin üç unsuru arasındaki hipostatik ayrımı bulanıklaştırır ve bir tür yarı Sabellianizm oluşturur. Üçüncüsü, şayet eklenen ifade Oğul'u başka bir kaynak olarak tanıtırorsa bu takdirde Oğul sadece Baba'nın Oğlu değil, aynı zamanda Kutsal Ruh'un babası; Kutsal Ruh da Baba'nın torunu olur. Dördüncüsü, filioque Baba ve Oğul arasındaki ilişkiyi Baba ve Kutsal Ruh arasındaki ilişkiye daha yakın hale getirerek Kutsal Ruh'un saygınlığını Baba ve Oğul'dan daha aşağı kılar. Beşincisi ise, eğer Kutsal Ruh gerçekten Oğul'dan geliyorsa bu yalnızca Ruh'un Oğul tarafından

hiçbir yerinin olmadığını belirtmiştir.⁴⁰ Bundan dolayı Photius ve Bizanslılar, bütün kilisenin ortak mirası olan kredoyu Batı'nın tek tarafı değiştirmesini uygun bulmamışlardır.⁴¹ Dolayısıyla Photius zamanından itibaren filioque sorunu Doğu-Batı ayrışmasının nedenleri arasında zikredilmiş ve Doğu-Batı arasındaki tüm tartışmaların merkezinde yer almıştır.⁴² Neticede Doğu Kilisesi özellikle Photius'tan sonra filioque öğretisini ekümenik birliğe engel olarak görmüştür.⁴³

XI. yüzyılda Papa Benedict VIII (ö. 1028), kredonun orijinal metnini değiştirmiş;⁴⁴ ancak filioque Roma'da yaklaşık olarak 1014 yılına kadar kabul edilmemiş ve ekümenik bir konsilde onaylanmamıştır.⁴⁵ Filioque ekinin ne zaman Roma'yla tanıştığı konusunda araştırmacılar hem fikir olmamakla beraber çoğu araştırmacı, onu Benedict VIII (1014-1015)'in saltanatı zamanına götürür.⁴⁶ Filioque 1014'te Roma kralı II. Henry'nin (ö. 1024) kutsal Roma imparatoru olarak düzenlenen taç giyme törenindeki papalık ayini esnasında İznik-İstanbul İnanç Bildirgesi'nde resmen kullanılmış⁴⁷ ve kilisenin resmi görüşü haline gelmiştir.⁴⁸ 1043 yılında IX. Leo ise, kredoya resmi olarak filioque ekini ilave etmiştir.⁴⁹ Filioque öğretisi XI. yüzyılda Roma'da inancın bir parçası haline geldiğinde Batı Kilisesi, filioque ekinin aslında kredoya bir ekleme değil, inancı hataya karşı savunmak maksadıyla ilave edilen bir açıklama olduğunu ve kilise babaları tarafından kesinlikle yasaklanmadığını, ayrıca filioque öğretisinin gelenekle çelişmediğini savunmuştur. Papanın akideyi bu şekilde değiştirmesini de kendisine İsa tarafından bahşedilen bir yetki olarak yorumlamıştır.⁵⁰ 1054'e gelindiğinde filioque büyük bölünmenin doğrudan nedeni olmasa da Doğu-Batı ayrılığının özü haline gelmiştir.⁵¹ Filioque öğretisini gerçekten kiliseyi bölen bir mesele haline dönüştüren olay ise, 1054'te kardinal Humbert (ö. 1061) ile Patrik Michael Cerularius (ö. 1059) arasında yapılan aforozlaşmadır.⁵² Netice itibarıyla XI. yüzyılda Hıristiyan Doğu ve Batı, resmi bölünmenin eşiğine gelmiş ve her iki taraf diğerinin filioque ekini onaylamasını/reddetmesini kopuşun başlıca teolojik nedeni olarak görmüştür. Sonuçta Doğu ve Batı Kilisesi müntesipleri Kutsal Ruh'un ya sadece Baba'dan ya da Baba ve Oğul'dan kaynağını aldığını ileri sürmüşlerdir.⁵³

dünyaya gönderilmesiyle ilgilidir. Bu arada belirtmek gerekir ki, Photius'un eleştirisi sonraki Bizans teologları için de örneklik teşkil etmiştir. Lee, *Gregory of Nyssa, Augustine of Hippo, and the Filioque*, 2-3.

⁴⁰ Menelaou, "The Interpretation of the Filioque Clause", 6.

⁴¹ Fitzgerald, "Eastern Christianity", 5/2585.

⁴² F. L. Cross, "Filioque", *The Oxford Dictionary of The Christian Church*, ed. E. A. Livingstone (New York: Oxford University Press, 1997), 611. Lacoste, "Filioque", 1/582. Fitzgerald, "Eastern Christianity", 5/2585.

⁴³ Oberdorfer'in verdiği bilgilere göre bunun dört gerekçesi olabilir: Birincisi, İznik-İstanbul İnanç Bildirgesi metnini değiştirmek gayri meşrudur. Zira 431 Efes Konsili, İznik itikat metninin değiştirilmesini açıkça yasaklamıştır. İkincisi, filioque takısının eklenmesi patrikler topluluğunda ekümenik konsensüs aranmaksızın Batı patriği olarak papanın tek tarafı bir eylemi şeklinde gerçekleştirildiği için kilise bilimiyle ilgili olarak da gayri meşrudur. Üçüncüsü, teslis düzenini bozması nedeniyle filioque teolojik olarak da yanlıştır. Nitekim Batı Kilisesi, Kutsal Ruh'un menşei konusunda Oğul'a kökenlik atfederek Baba ve Oğul'un özelliklerini birbirine karıştırmış ve böylece Baba'nın monarşisine halel getirmiştir. Ayrıca Batı'nın bu çıkarımı Yuhanna İncil'inin 15/26'da geçen ifadesiyle de çelişmektedir. Dördüncüsü, filioque yanlış bir teolojik bilgi teorisi sergilemesi açısından da gayri meşrudur. Oberdorfer, "The Filioque problem-History and Contemporary Relevance", 87-88.

⁴⁴ Lee, *Gregory of Nyssa, Augustine of Hippo, and the Filioque*, 3.

⁴⁵ Bray, "The Filioque Clause in History and Theology", 91-92. Bu noktada Siecienski, filioque ekinin 1014 yılında Roma ayininin bir parçası olmazdan evvel birkaç papanın bu ifadeyi sinodal mektuplarına dahil ettiğine dair kanıtların olduğunu söyler. Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 9.

⁴⁶ Maas, "Filioque", 6/74.

⁴⁷ Booramra, "Schism: Christian Schism", 12/8156. Fitzgerald, "Eastern Christianity", 5/2585.

⁴⁸ Eroğlu, "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Nedenleri", 409-410.

⁴⁹ Menelaou, "The Interpretation of the Filioque Clause", 3-4.

⁵⁰ Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 4-5.

⁵¹ Lee, *Gregory of Nyssa, Augustine of Hippo, and the Filioque*, 3.

⁵² Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 113.

⁵³ Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 87.

Filioque öğretisi 1215'teki IV. Latran Konsili'nde konu edinilmiş⁵⁴ ve 1274'teki II. Lyon Konsili'nde Petrus ve Pavlus bayramında, Papa tarafından icra edilen ayin sırasında İznik İnancı filioque ekiyle beraber Latince ve Grekçe olarak okunmuştur. Grekler bu haliyle filioque ekini kabul etmişler, ancak bu ekleme olmaksızın onların kendi kredo metinlerini kullanmaya devam etmelerine izin verilmiştir.⁵⁵ İkinci Floransa Konsili'nde (1439) Latin-Yunan birliğinin önündeki en büyük engel olan filioque eki, kredoya eklenmiş haliyle Yunanca ve Latince olarak okunduğunda orada hazır bulunan Doğu temsilcileri tarafından da kabul edilmiştir.⁵⁶ Ancak Lyon ve Floransa konsillerinde Greklerden filioque ekini kredoya eklemeleri değil, sadece Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan geldiği öğretisini kabul etmeleri istenmiştir.⁵⁷

2. FİLİOQUE BAĞLAMINDA YENİ AHİT'TE KUTSAL RUH'LA İLGİLİ REFERANSLAR

Yeni Ahit'te Kutsal Ruh'un, kaynağını Baba'dan aldığı ve Oğul tarafından gönderildiği açık bir şekilde ifade edilmekle beraber, menşeyini Oğul'dan alıp almadığı konusunda kesin bir açıklama yer almamaktadır. Kaldı ki Kutsal Ruh'un Baba'dan geldiği ifadesi bile ezeli bir ortaya çıkma durumuna işaret etmemektedir.⁵⁸ Yeni Ahit'te durum bu şekilde olsa da hem Batılılar (Latinler) hem de Doğulular (Grekler) genelde teslise özelde ise Kutsal Ruh'un menşeyine dair açıklamalarda bulunurken Yeni Ahit'e atıfta bulunmuşlardır. Bu anlamda Latinler yaptığı atıflardan hareketle Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan kaynağını aldığı iddia etmişler; Grekler ise Kutsal Ruh'un, sadece Baba'dan geldiğini savunmuşlar ve Yeni Ahit'te Oğul'dan geldiğinin açıkça belirtilmemesini gerekçe göstererek filioque ekinin teolojik olarak hatalı bir doktrin olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁹

Yeni Ahit'te Kutsal Ruh'un Baba'dan geldiği açık bir şekilde ifade edilir. Bu anlamda örneğin Yuhanna İncili'nde "Baba'nın adımla göndereceği Tesellici -Kutsal Ruh- size her şeyi öğretecek ve tüm söylediklerimi anımsatacaktır."⁶⁰ denir. Başka bir yerde ise bu durum şu şekilde teyit edilir: "Baba'dan sizlere göndereceğim Tesellici, Gerçek ruhu gelince bana tanıklık edecektir."⁶¹ Ayrıca Pavlus tarafından bu durum şu şekilde dile getirilir: "Biz bu dünyanın ruhunu almadık. Tam tersine, Tanrı tarafından bize bağışlanan armağanları bilebilelim diye Tanrı'dan gelen Ruh'u aldık."⁶²

Kutsal Ruh'un Baba'dan geldiği açık bir şekilde belirtilmekle beraber onun Baba'nın ruhu mu yoksa Oğul'un ruhu mu olduğu noktasında farklı ifadeler söz konusudur. Örneğin Matta İncili'nde "Baba'nın ruhu",⁶³ I. Korintoslulara Mektup'ta "Tanrı'nın ruhu"⁶⁴ olduğu açıklamasına yer verilirken; Galatyalılara Mektup'ta "Oğul'un ruhu",⁶⁵ Romalılara Mektup'ta "Mesih'in ruhu",⁶⁶ Filipilere Mektup'ta ise "İsa Mesih'in ruhu"⁶⁷ olduğundan söz edilir. Bu ifadelerden hareketle Batı Kilisesi Baba ile Oğul arasındaki ilişkinin aynısını Kutsal Ruh'a da uyarlamıştır.⁶⁸ Yine tıpkı Baba'nın Oğul'u⁶⁹ ve Kutsal Ruh'u göndermesi gibi,⁷⁰ Yeni Ahit'in

⁵⁴ Letham, "East Is East and West Is West?", 72.

⁵⁵ Bu konsilde imparatorluk temsilcileri filioque eki, araf inancı ve yedi sakramentin yer aldığı bir amentüye imza atmışlardır. Francis Dvornik, *The Ecumenical Councils* (New York: Hawthorn Books Publishers, 1961), 59-60. Letham, "East Is East and West Is West?", 72.

⁵⁶ Dvornik, *The Ecumenical Councils*, 77.

⁵⁷ Maas, "Filioque", 6/74.

⁵⁸ Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 17.

⁵⁹ Wikipedia, "History of the filioque controversy" (Erişim 26 Haziran 2022).

⁶⁰ Yuhanna, 14/26.

⁶¹ Yuhanna, 15/26.

⁶² I. Korintoslulara Mektup, 2/12.

⁶³ Matta, 10/20.

⁶⁴ I. Korintoslulara Mektup, 2/11.

⁶⁵ Galatyalılara Mektup, 4/6.

⁶⁶ Romalılara Mektup, 8/9.

⁶⁷ Filipilere Mektup, 1/19.

⁶⁸ Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 28.

⁶⁹ Romalılara Mektup, 3/3.

⁷⁰ Yuhanna, 14/26.

farklı pasajlarında Oğul'un da Kutsal Ruh'u gönderdiğinden bahsedilir.⁷¹ Bu durum Batı Kilisesi tarafından gönderilen kişinin gönderenden geldiği/kaynağını aldığı şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca Yuhanna İncili'nde geçen "Baba'nın her nesi varsa benimdir. Bu nedenle benimkinden alıp sizlere bildirecek."⁷² ifadesi de muhtemelen Latinler tarafından Oğul'un, Baba'nın sahip olduğu her şeye sahip olması şeklinde anlaşılmıştır. Ayrıca buradaki "benimkinden alıp" ifadesi de Kutsal Ruh'un Oğul'dan da geldiği şeklinde açıklanmıştır.⁷³ Bunun yanı sıra Batı Kilisesi, İsa'nın veda konuşması esnasında havarilerine üfleyerek "Kutsal Ruh'u alın"⁷⁴ demesini ve Yuhanna İncili'nde geçen şu ifadeleri de Oğul'un Kutsal Ruh'un kaynağı olduğu konusunda delil göstermişlerdir:⁷⁵ "Baba'dan sizlere göndereceğim Tesellici, Gerçek Ruhu gelince bana tanıklık edecektir."⁷⁶ "...Çünkü gitmezsem Tesellici size gelmez. Ama gidersem, O'nu size gönderirim."⁷⁷ "Ben ve Baba biriz."⁷⁸

Doğu Kilisesi ise, öncelikle kutsal yazıların yorumlanmasıyla ilgili olarak "Kutsal yazıların tümü Tanrı esinlemesidir."⁷⁹ ilkesine müracaat etmişlerdir.⁸⁰ Doğu Kilisesi'ne göre Batı Kilisesi, kilise babalarının yazıların ve öğretilerini yanlış anlamış ve havariler döneminden başlayarak günümüze kadar olan teolojiyi görmezden gelmiştir. Bu yüzden Batı Kilisesi farklılıkların ve anlaşmazlıkların nedeni haline gelmiştir. Zira filioque ekini kredoya eklemek suretiyle bir takım olumsuz sonuçlara yol açmışlardır. Nitekim Kutsal Ruh'un kaynağını hem Baba'ya hem de Oğul'a bağlayarak Baba'nın eşi ve benzeri olmayışını tehlikeye sokmuşlardır. Ayrıca hem Baba'nın monarşisini hem de teslis unsurları arasındaki hiyerarşiyi ortadan kaldırmışlardır.⁸¹

3. III. TOLEDO KONSİLİ ÖNCESİNDE KİLİSE BABALARININ FİLIOQUE HAKKINDAKİ AÇIKLAMALARI

Hıristiyanlık'ta genel olarak dini öğretilerin şekillenmesinde kilise babalarının/yazarlarının açıklamaları etkili olmuştur. Nitekim ne Yeni Ahit ne de apostolik yazılar teslisin sistematik bir sunumunu yapmadığı halde sistematik teoloji III. yüzyılda Grekçe konuşan Doğu'da Origen'le, Latince konuşan Batı'da ise Tertullian ile başlamıştır.⁸² Bu öğretilerden birini de konumuz olan filioque oluşturmaktadır. Zira, filioque ile ilgili olarak da kilise babalarının etkisi yadsınmaz.⁸³

Batı'da Latin kilise babaları teslis unsurlarının özsel birliğine vurgu yapmak suretiyle Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan geldiği açıklamasında bulunmuşlar; Doğu'da ise Yunan kilise babaları genel olarak Kutsal Ruh'un Baba'dan geldiği görüşünde bulunmuşlardır. Bu yüzden her iki kilisenin bu konuda görüş belirten kilise babalarına yer verilecektir. Bu bağlamda ilk olarak Latin kilise babalarının filioque ile ilgili açıklamaları yapılırken Tertullian'dan başlamak üzere, Novatian, Poitiersli Hilary, Papa I. Damasus, Milanlı Ambrose ve Augustine'in görüşlerine değinilecektir.

3.1. Latin Kilise Babalarının Filioque Hakkındaki Görüşleri

Batı'da Latin teslis teolojisinin oluşumunda özel bir yere sahip olan Tertullian, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un hepsinin tek bir ilahi cevheri, niteliği ve gücü paylaştığını vurgular.⁸⁴

⁷¹ Luka, 24/49, Yuhanna, 15/26, 16/7, 20/22, Elçilerin İşleri, 2/33, Titus'a Mektup, 3/6.

⁷² Yuhanna, 16/15.

⁷³ Maas, "Filioque", 6/73-74.

⁷⁴ Yuhanna, 20/22.

⁷⁵ Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 24.

⁷⁶ Yuhanna, 15/26.

⁷⁷ Yuhanna, 16/7.

⁷⁸ Yuhanna, 10/30.

⁷⁹ II. Timoteos'a Mektup, 3/16.

⁸⁰ Menelaou, "The Interpretation of the Filioque Clause", 7-8.

⁸¹ Menelaou, "The Interpretation of the Filioque Clause", 8.

⁸² Kelly, *Early Christian Creeds*, 358.

⁸³ Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 7.

⁸⁴ Tertullian, "Against Praxeas", 3/598.

Aynı zamanda Baba'yı "Oğul'u gönderen kişi"; Oğul'u da "Kutsal Ruh'u bahşeden kişi" olarak takdim eder. Böylelikle o, Kutsal Ruh'un Oğul aracılığıyla Baba'dan geldiğini açık bir şekilde ifade eder.⁸⁵ Onun bu minvaldeki açıklamaları Augustine gibi Batı Hıristiyanlığı için önemli olan şahsiyetlerin düşüncelerini şekillendirmiş ve Batı'da filioque öğretisinin kabulüne zemin hazırlamıştır.⁸⁶ Teslis unsurlarının özsel birliğini savunan Tertullian,⁸⁷ Baba dışında her şeyin Logos/Oğul tarafından yaratıldığını; aynı şekilde Kutsal Ruh'un da Baba tarafından Oğul aracılığıyla yaratıldığını ve onun her şeyin en mükemmeli ve ilki olduğunu ifade eder.⁸⁸ Ayrıca Tertullian, Tanrı'nın monarşisini muhafaza etmek için Oğul'un, Baba'nın özü dışında hiçbir yerden kaynağını almadığını; aynı şekilde Kutsal Ruh'un da Oğul aracılığıyla Baba'dan başka bir kaynaktan gelmediğini belirtir.⁸⁹ Onun bu ifadesi Oğul ve Kutsal Ruh'un içkin bir şekilde varlığını sürdürdüğü Baba'nın özünde var olduğu anlamına gelir.⁹⁰ Tıpkı Tertullian gibi, Romalı Novatian (ö. 258?) da Kutsal Ruh'un kişiliğini vurgulamış ve ondan "tüm tanrısal yaşamın kaynağı olan ilahi bir armağan" olarak bahsetmiştir.⁹¹

IV. yüzyılda Poitiersli Hilary (ö. 367) de -Tertullian ve Novatian gibi- teslis unsurlarının özsel birliğini vurgulamış ve Kutsal Ruh'u "bir armağan" olarak adlandırmıştır.⁹² "Batı'nın Athanasius'u" olarak nitelendirilen Hilary, Augustine'le beraber filioque öğretisiyle ilgili olarak Latince öğretinin başlıca patristik kaynağı olarak zikredilmiştir. Pavlus'un Romalılara Mektup 8/9'u referans alan Hilary, Tanrı'nın ruhunu Mesih'in ruhu olarak takdim etmiştir. Yine, Aryanizm sapkınına karşı Baba ve Oğul'un aynı öze sahip olduğunu vurgulamış; aynı zamanda Kutsal Ruh'un tanrısallığına da dikkat çekmiştir. Bu anlamda Hilary, teslis konusunu ele aldığı *De Trinitate* (Teslise Dair) adlı eserinde Yuhanna İncili 16/15'i referans alarak⁹³ Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan geldiğini ifade etmekle beraber,⁹⁴ kaynağını Baba'dan aldığını, Oğul tarafından ise gönderildiğini belirtmiştir.⁹⁵ O aynı zamanda Baba'nın monarşisini de korumaya özen göstermiş ve Baba Tanrı'dan "her şeyin kaynağı" olarak bahsetmiştir. Yine Baba Tanrı'yı "Her şey kendisinden gelen"; İsa Mesih'i "her şey kendisi aracılığıyla olan"; Kutsal Ruh'u da "Tanrı'nın insanlara armağanı" şeklinde tasvir etmiştir.⁹⁶

Batı Kilisesi'nde filioque ile ilgili bilinen en eski referanslar arasında Papa I. Damasus'un (ö. 384), "yirmi dört anathematizmi" olarak bilinen sözde akidesi yer almaktadır. Bu akidede şu ifadeler yer vermiştir: "Biz... Kutsal Ruh'a, doğmamış, yaratılmamış veya yapılmamış, ancak Baba ve Oğul'dan gelen, her zaman Baba ve Oğul ile varlığını sürdüren ezeli Kutsal Ruh'a inanıyoruz."⁹⁷ Kutsal Ruh'un ne sadece Baba'nın ne de sadece Oğul'un ruhu olmadığını, bununla beraber Baba ve Oğul'un ruhu olduğunu belirten

⁸⁵ Tertullian, "Against Praxeas", 3/600.

⁸⁶ Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 52.

⁸⁷ Johannes van Oort, "The Holy Spirit and the Early Church: Doctrine & Confession", *HTS Theologiese Studies/Theological Studies* 67(2011, 3), 2.

⁸⁸ Tertullian, "Against Praxeas", 3/603.

⁸⁹ Tertullian, "Against Praxeas", 3/599.

⁹⁰ Bray, "The Filioque Clause in History and Theology", 112-113.

⁹¹ Novatian, "Treatise Concerning the Trinity", çev. Robert Ernest Wallis, *ANF*, ed. Alexander Roberts - James Donaldson (New York: Charles Scribner's Sons, 1919), 5/640-641. Oort, "The Holy Spirit and the Early Church: Doctrine & Confession", 2.

⁹² Hilary of Poitiers, "De Trinitate", 196.

⁹³ "Baba'nın her nesi varsa benimdir. Bu nedenle benimkinden alıp sizlere bildirecek dedim".

⁹⁴ Hilary of Poitiers, "De Trinitate", 209. Hilary, söz konusu ifadede yer alan "benimkinden alıp sizlere bildirecek" ibaresini Oğul'dan gelmenin Baba'dan gelmekle aynı olduğu şeklinde yorumlamıştır. Hilary of Poitiers, "De Trinitate", 331. Bazen de Gerçeğin ruhunun, Baba'dan geldiğini; aynı zamanda Oğul tarafından gönderildiğini ve Oğul'dan da aldığını ifade eder. Hilary of Poitiers, "De Trinitate", 333.

⁹⁵ Hilary of Poitiers, "De Trinitate", 467-468. Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 53.

⁹⁶ Hilary of Poitiers, "De Trinitate", 196. Bu noktada Sicienski, Hilary'nin filioque öğretisinin bir savunucusu olup olmadığını muğlaklığını hala devam ettirdiğini söyler. Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 54.

⁹⁷ Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 56-57.

Damasus, görüşünü delillendirmek için Birinci Yuhanna 2/15'i, Romalılar 8/9'u, Yuhanna 15/26'yı ve 16/14'ü referans gösterir.⁹⁸

IV. yüzyıldaki önemli Batılı kilise babalarından biri de Milanlı Ambrose'tur. O, muhtemelen 381'de Kutsal Ruh'un sadece Tanrı'nın bir hizmetkarı olduğunu ve dolayısıyla ilahi olmadığını iddia eden Makedonyus⁹⁹ sapkınlığının iddiasının yanlışlığını ortaya koymak amacıyla Kutsal Ruh'a dair *De Spiritu Sancto* isimli eserini kaleme almıştır.¹⁰⁰ Doğu geleneğine sıkı sıkıya bağlı olmakla beraber en eski Latin babalarından olan¹⁰¹ Ambrose'a göre, Oğul da Kutsal Ruh'un kaynağıdır.¹⁰² Bu anlamda o, Kutsal Ruh'la ilgili şöyle der: "Tıpkı Baba'nın yaşamın kaynağı olması gibi, Oğul da yaşamın kaynağıdır. Aynı şekilde Kutsal Ruh da yaşamın kaynağıdır. Zira Kutsal Ruh yaşamdır. Bu yüzden nerede Ruh varsa orada yaşam vardır, nerede de yaşam varsa orada Kutsal Ruh vardır."¹⁰³ Dolayısıyla Ambrose, Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan geldiğini, aynı zamanda ne Baba'dan ne de Oğul'dan ayrıldığını belirtir.¹⁰⁴

Batı Kilisesi'nde teslisle ilgili olarak ön plana çıkan başat isim şüphesiz Augustine'dir. Öyle ki, onun Kutsal Ruh'la ilgili açıklamaları teslis unsurları arasındaki öz birliğini vurguladığı için filioque öğretisini içermektedir.¹⁰⁵ Augustine için Kutsal Ruh, hem Baba ve Oğul için ortak bir unsur teşkil etmesi hem de her ikisinin armağanı olması nedeniyle sadece Baba'nın ruhu değil, aynı zamanda Oğul'un da ruhudur. Bu yüzden her ikisinden de kaynağını alır.¹⁰⁶ Bu anlamda Augustine, teslis konusunda kaleme aldığı *De Trinitate*¹⁰⁷ isimli eserinde Kutsal Ruh'la ilgili şöyle der: "Ve Kutsal Yazılara göre Kutsal Ruh ne yalnızca Baba'dan ne de yalnızca Oğul'dandır, yani her ikisinden kaynağını alır."¹⁰⁸ Başka bir yerde ise bu durumu şöyle açıklığa kavuşturur: "Birisini Kutsal Ruh'un Oğul'dan çıkıp çıkmadığını sorabilir. Çünkü Oğul, yalnızca Baba'nın Oğlu'dur ve Baba yalnızca Oğul'un Babası'dır. Ancak Kutsal Ruh onlardan birinin ruhu değildir. Ancak ikisinin de ruhudur. Dolayısıyla Kutsal Ruh Baba'dan çıktığı gibi Oğul'dan da çıkmalıdır."¹⁰⁹ Yine, Kutsal Ruh'un Oğul'dan da çıktığına delil olarak İsa'nın ölümden dirilişinin ardından kendisini havarilerine gösterdiğinde "Kutsal Ruh alın."¹¹⁰ diyerek onların üzerine üflemesini referans gösterir.¹¹¹

Öte yandan Augustine, Aryan sapkınlığının temsilcisi Maximinus'a reddiyesinde ona şu soruyu yöneltir: "*Bana soruyorsunuz, Oğul gibi Kutsal Ruh da Baba'nın özüne sahipse niçin biri oğul diğeri oğul değil?*" Augustine bu soruyla ilgili şu açıklamada bulunur: Oğul da Kutsal Ruh da Baba'dan gelir. Ancak, birincisi doğar, ikincisi devam eder. Dolayısıyla birincisi,

⁹⁸ Söz konusu pasajların Damasus'a aidiyeti noktasında şüpheler olmakla beraber IV. yüzyılın sonlarında Kutsal Ruh'un, Oğul'un ruhu olduğu yönünde bir kanıt oluşturmaktadır. Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 57.

⁹⁹ Makedonyus, Semiaryanizm'i destekleyen İstanbul patriği olup Kutsal Ruh'un Oğul'un bir yaratığı olduğunu iddia eder. 381'deki I. İstanbul Konsili Makedonyus'un söz konusu görüşünü yargılamak amacıyla toplanmış ve bu konsilde Kutsal Ruh'un da Baba ve Oğul gibi tanrısal bir cevhere sahip olduğu karara bağlanmıştır. Gündüz, "Makedonyus", 243.

¹⁰⁰ Bu konuda onun Basil, Kör Didymus ve Athanasius'un eserlerinden yararlandığı söylenir. Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 57.

¹⁰¹ Wikipedia, "History of the filioque controversy".

¹⁰² Fulbert Cayre, *Kilise Babaları'nın Tarihi ve Doktrinleri*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Literatürk Academia, 2021), 2/587.

¹⁰³ Ambrose, "On the Holy Spirit", 215.

¹⁰⁴ Ambrose, "On the Holy Spirit", 208. Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 57-58.

¹⁰⁵ Ancak bu noktada belirtelim ki, filioque meselesi İznik-İstanbul İnanç Bildirgesi'yle ilişkilendirilmeden önce filioque sorunu mevcut değildi. Oberdorfer, "The Filioque problem-History and Contemporary Relevance", 84.

¹⁰⁶ Augustine, "On the Holy Trinity", çev. Arthur West Haddan, *NPNF1-03. On the Holy Trinity; Doctrinal Treatises; Moral Treatises*, ed. Philip Schaff (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1890), 335.

¹⁰⁷ Eser, hem Latin teslis teolojisine hem de filioque öğretilerine kaynaklık teşkil etmektedir. Wikipedia, "History of the filioque controversy".

¹⁰⁸ Augustine, "On the Holy Trinity", 148-149.

¹⁰⁹ Augustine, "On the Holy Trinity", 350-351.

¹¹⁰ Yuhanna, 20/22.

¹¹¹ Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 61.

kendisinden geldiği Baba'nın Oğlu'dur. Ama ikincisi her ikisinin de ruhudur. Çünkü her ikisinden de gelir. Oğul da ruhla ilgili olarak onun "*Baba'dan geldiğini*"¹¹² söyler. Çünkü Baba, onun yaratıcısıdır. Baba bir Oğul doğurdu ve onu doğurarak, Kutsal Ruh'un ondan da gelmesini sağladı. Bu noktada Augustine, Kutsal Ruh'un Oğul gibi Baba Tanrı'dan doğmadığına sadece ilerlediğine dikkat çeker. Zira Kutsal Ruh ilerlemeyip doğmuş olsaydı bu takdirde hem Baba'dan hem de Oğul'dan doğacaktı ve böylelikle her ikisinin de oğlu olacaktı. İkisinin de oğlu olmadığına göre her ikisinden de ilerlemek suretiyle hem Baba'nın hem de Oğul'un ruhu olmuştur.¹¹³

Sonuç olarak Latin kilise babalarının yukarıdaki açıklamalarından hareketle Batı Kilisesi genel olarak Kutsal Ruh'un hem Baba'dan hem de Oğul'dan geldiğini kabul etmekte ve böylelikle filioque öğretisini savunmaktadır.

3.2. Yunan Kilise Babalarının Filioque ile İlgili Görüşleri

Yunan kilise babaları birkaç isim dışında (Kör Didymus, Kıbrıslı Epiphanius ve İskenderiyeli Cyril) Kutsal Ruh'un Baba'dan geldiğini savunmuşlardır.¹¹⁴ Zira onlara göre Latin ilahiyatçılarla kendileri arasında teolojik kaygının ana noktasını Kutsal Ruh'un, kaynağını hem Baba hem de Oğul'dan alması teşkil etmektedir. Bu durum ise Doğululara göre Baba'nın monarşisinin tehlikeye sokulması anlamına gelir. Bu yüzden onlar hem Oğul'un hem de Kutsal Ruh'un kaynağı, kökeni ve nedeni olarak Baba'yı görürler.¹¹⁵ Aynı zamanda filioque ekini resmi bir öğreti olmamakla itham ederler ve teolojik olarak geçersiz addedip reddederler.¹¹⁶ Makalenin sınırlarını da göz önünde bulundurarak burada Irenaeus, Origen, Athanasius, Kapadokyalı kilise babaları, Kör Didymus, Kıbrıslı Epiphanius ve İskenderiyeli Cyril'in görüşlerine yer verilecektir.

Kutsal Ruh hakkında ilk ve önemli açıklamaları erken dönem kilise babası Irenaeus'ta (ö. 200/203?) görmek mümkündür. O, Kutsal Ruh'u tıpkı Baba ve Oğul gibi bir şahsiyet olarak görüp onun Oğul'la birlikte evrenin yaratılmasından önce bile Tanrı'nın bilgeliği olarak mevcut olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁷ Aynı zamanda Kutsal Ruh'u yaratma konusunda Tanrı'nın iki elinden biri -diğeri Oğul'dur- olarak görmektedir.¹¹⁸

Doğu teolojisinin önemli şahsiyetlerden biri Origen (ö. 253/4)'dir. O, Kutsal Ruh'u bir şahsiyet olarak görür ve onun Oğul'a tabi olan ilahi bir hipostaz olduğunu söyler.¹¹⁹ Yuhanna Üzerine Yorumu'nun birkaç pasajında Kutsal Ruh'un Oğul aracılığıyla yaratıldığından söz eder.¹²⁰ Ayrıca, Pavlus'un Romalılara Mektubu 8/9'da yer alan ifadeden hareketle Tanrı'nın ruhuyla Mesih'in ruhunun bir ve aynı olduğu sonucuna varır. Bu anlamda Origen, Kutsal Ruh'un Oğul aracılığıyla Baba'dan geldiğini ve Oğul'un sahip olduğundan alacağını belirterek

¹¹² Yuhanna, 15/26.

¹¹³ Augustine, "Answer to Maximinus", *The Works of Saint Augustine Arianism and Other Heresies*, çev. Roland J. Teske, ed. John E. Rotelle (New York: New City Press), 1995, 269, 280.

¹¹⁴ Adolph Harnack, *History of Dogma*, çev. Neil Buchanan (New York: Dover Publications, Inc., 1962), 4/126. Joe Gallegos, "The Church Fathers and the Filioque" (Erişim 26 Haziran 2022).

¹¹⁵ Letham, "East Is East and West Is West?", 76.

¹¹⁶ Whitham, *The History of The Christian Church to the Separation of East and West*, 338.

¹¹⁷ Irenaeus'un "Baba yaratılışı ve kendi Sözünü aynı anda taşır ve Baba'dan doğan Söz, Baba'nın istediği gibi her şeyi Kutsal Ruh için de garanti eder" ifadesi Harvey tarafından Kutsal Ruh'un hem Oğul'dan hem de Baba'dan geldiği şeklinde yorumlanmıştır. Ancak bu öğreti daha sonrasında Doğu Kilisesi tarafından yalanlanmıştır. Irenaeus, "Against Heresies", *ANF*, ed. Alexander Roberts - James Donaldson (New York: Charles Scribner's Sons, 1913), 1/546, dipnot 2.

¹¹⁸ Irenaeus, "Against Heresies", 1/487.

¹¹⁹ Oort, "The Holy Spirit and the Early Church: Doctrine & Confession", 3.

¹²⁰ Origen, "Commentary on the Gospel of John", çev. Allan Menzies, *Ante-Nicene Fathers*, ed. Allan Menzies (New York: Charles Scribner's Sons, 1906), 328-329.

İsa'nın şu sözüne atıfta bulunur: "Baba benim olan her şey senindir ve senin olan da benimdir ve bu nedenle Kutsal Ruh'un benim olandan alacağını söyledim."¹²¹

Doğu'nun önemli ilahiyatçılarından biri de Athanasius (ö. 373)'tur. O, Aryüsçülere karşı Baba ve Oğul'un aynı töze sahip olduğunu savunurken Kutsal Ruh'un tanrısallığına da yer vermiştir. Bu anlamda o, Kutsal Ruh'un yaratık olamayacağına; zira yaratık olan bir varlığın Tanrı olamayacağına dikkat çeker. Kutsal Ruh'un ortaya çıkışını hiçbir zaman Oğul'a atfetmez. Bunun yerine onun, kaynağını Baba'dan aldığını ancak Oğul tarafından gönderildiğini belirtir.¹²² Athanasius aynı zamanda Kutsal Ruh'u Tanrı olarak görüp Tanrı ile aynı öze (*homoousius*) sahip kabul eder.¹²³ Babalık hariç bütün vasıfların Oğul'a da ait olduğunu düşünür.¹²⁴ Uluhiyetteki farklılaşmayı ise, Matta İncili'ndeki Mesih'in bütün insanları "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz etme emrine"¹²⁵ dayandırır.¹²⁶

Kutsal Ruh'un da tam bir tanrı oluşuna vurgu yapan Kapadokyalı kilise babalarından Kayserili (Caesarea) Basil (ö. 379), Nenizili (Nazianzus) Gregor (ö. 390) ve Nissalı (Nyssa) Gregor (ö. 395) önemli yere sahiptir. Bunlardan Basil, Kutsal Ruh'la ilgili görüşlerini Yuhanna 15/26'ya dayandırmakta olup açıkça Kutsal Ruh'un Baba'dan geldiğini;¹²⁷ aynı zamanda onun tanrılığını ve kutsallaştırma gücüne sahip olduğunu savunur.¹²⁸ Basil, Baba ve Oğul'u eşit bir temele yerleştiren ancak daha düşük bir varlık olduğu gerekçesiyle Kutsal Ruh'u her ikisine de tabi kılan Makedonyuscularla ya da Pneumatomachi ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda Kutsal Ruh'un sadece Oğul'dan geldiğini iddia eden Eunomius'un¹²⁹ (ö. 394) da görüşlerinin yanlışlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu noktada Basil hem Oğul'un hem de Kutsal Ruh'un kaynağını Baba'dan aldığını savunmuştur. Zira ona göre hem Oğul hem de Kutsal Ruh tanrılık kökenlerini Tanrı'da bulmalıdır. Kutsal Ruh'la Oğul arasındaki ilişki konusunda ise Oğul'un Baba'nın sureti olması gibi Kutsal Ruh'un da Oğul'un sureti olduğunu ancak hiyerarşik olarak üçüncü sırada yer aldığını belirtir.¹³⁰ Doğu teslis düşüncesinin gelişmesinde önemli bir yere sahip olan Nenizili Gregor ise, Eunomius'a karşı Kutsal Ruh'un tanrılığını savunmuştur. Aynı zamanda Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'la aynı özü paylaştığını ve kaynağını Baba'dan aldığını iddia etmiştir.¹³¹ Nissalı Gregor de Kutsal Ruh'un ortaya çıkmasında Oğul'un aracılığını kabul etmektedir.¹³² Onun, Kutsal Ruh'un Oğul'a bağımlı olduğunu ima etmesi, Batılılar tarafından Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan geldiğine dair Doğulu tanık olarak zikredilmesine yol açmıştır.¹³³ Sonuç olarak

¹²¹ Yuhanna, 17/10, 16/14-15. Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans Books 6-10*, çev. Thomas P. Scheck (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2002), 54. Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 35.

¹²² Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 37-38.

¹²³ Oort, "The Holy Spirit and the Early Church: Doctrine & Confession", 3.

¹²⁴ George Broadley Howard, *The Schism Between The Oriental and Western Churches* (London: Longmans, Green, and Co. 1892), 7.

¹²⁵ Matta, 28/19.

¹²⁶ Oberdorfer, "The Filioque problem-History and Contemporary Relevance", 82-83.

¹²⁷ Basil, "De Spiritu Sancto", *NPNF2-08. Basil: Letters and Select Works*. ed. Philip Schaff (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2003), 152. Bray, "The Filioque Clause in History and Theology", 106-107. Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 39-40.

¹²⁸ Oort, "The Holy Spirit and the Early Church: Doctrine & Confession", 4.

¹²⁹ Kapadokya doğumlu Eunomius, katı Aryanist görüşleriyle bilinen bir piskopos aynı zamanda ana gövde Hıristiyanlık tarafından görüşlerinden dolayı sapkın addedilen biridir. Nitekim o, hem Oğul'un Tanrı'nın bir yaratığı olup O'nunla aynı öze sahip olmadığını; hem de Kutsal Ruh'un Oğul tarafından yaratıldığını; bu yüzden Baba ve Oğul'dan farklı bir varlık olduğunu savunur. Lavinia Cohn-Sherbok, "Eunomius", *Who's Who in Christianity* (London and New York: Routledge, 1998), 84.

¹³⁰ Bray, "The Filioque Clause in History and Theology", 106-107.

¹³¹ Gregory of Nazianzus, "The Fifth Theological Oration", *NPNF2-07. Cyril of Jerusalem, Gregory Nazianzen*, ed. Philip Schaff (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1893), 586-587.

¹³² Bray, "The Filioque Clause in History and Theology", 109.

¹³³ Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 44-45.

Bray'ın da ifade ettiği gibi Kapadokyalı kilise babalarının Kutsal Ruh hakkındaki açıklamaları Origen'in öğretisini açıklığa kavuşturmak şeklinde gelişmiştir.¹³⁴

Doğu kilise babaları arasında Batı'nın teslis anlayışını şekillendirme konusunda önemli bir isim olan Kör Didymus (ö. 398),¹³⁵ Kutsal Ruh'un, Oğul'dan kendi doğasına ait olanı aldığını; aynı şekilde Oğul'un da Baba'dan varlığını sürdürdüğü şeyleri aldığını söyler. Zira tıpkı Oğul'un, kendisine Baba tarafından verilenden başka bir töze sahip olmaması gibi, Kutsal Ruh da Oğul tarafından kendisine verilenden başka bir töze sahip değildir. Bu yüzden ona göre Kutsal Ruh, kaynağını Baba ve Oğul'dan alır; aynı zamanda Oğul'dan çıkar.¹³⁶

Batılılarca filioque yanlısı bir isim olarak zikredilen Kıbrıslı Epiphanius (ö. 403) ise, Kutsal Ruh'un Baba'nın yanı sıra Oğul'dan da geldiğine dikkat çeker. Bu anlamda o, Kutsal Ruh'u Baba ve Oğul'dan gelen üçüncü bir ışık olarak takdim eder. Oğul'u ve Baba'yı Kutsal Ruh dışında hiç kimsenin görmediğini ifade eden Epiphanius, Kutsal Ruh'un kişisel varlığını Oğul aracılığıyla Baba'dan geldiğini savunmakta; bu yüzden Batılılar tarafından "filioque öğretisini savunan biri" olarak nitelendirilmektedir.¹³⁷

Son olarak görüşlerinden dolayı Batılılara daha yakın duran İskenderiyeli Cyril'in (ö. 444), Doğu kilise babalarından farklı düşündüğü ve Kutsal Ruh'un hem Baba'dan hem de Oğul'dan çıktığını savunduğu söylenir.¹³⁸ Bu yüzden o, Batılılar tarafından Yunan kilise babaları arasında filioque öğretisini destekleyen en önemli isimlerden biri olarak zikredilir.¹³⁹ Yine, Photius'un tezlerini çürütmek zorunda kalan Batılı polemikçiler de sıklıkla Cyril'in görüşlerine müracaat etmişlerdir. Nitekim Cyril'e göre Kutsal Ruh, Oğul'un özünden olup kaynağını ondan alır. O, bu durumu açıklamak için analogilere başvurmuş ve ruhu, baldan gelen tatlılığa veya ışıktan gelen ısıya benzetmiştir.¹⁴⁰ Bununla beraber o, yazılarının hiçbir yerinde Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan geldiğini açık bir şekilde belirtmemiştir. Bunun yerine onun Oğul'dan ilerlediğini veya aktığını vurgulamıştır ki bu oldukça farklı bir durumdur. Dolayısıyla Cyril'in teolojisinde Kutsal Ruh Baba'dan gelmekle beraber Oğul'un özüne de yabancı değildir. Çünkü Kutsal Ruh doğal olarak Oğul'dan gelişir.¹⁴¹ Muhtemelen Cyril, Yuhanna 15/26 ve 14/26'dan alıntı yaparak Kutsal Ruh'un Oğul aracılığıyla Baba'dan geldiğini aynı zamanda hem Baba'dan hem de Oğul'dan kaynağını aldığını kastetmiş olabilir.¹⁴²

4. III. TOLEDO KONSİLİ (589) VE FİLİOQUE MESELESİNİN ARKA PLANI

Filioque bahis konusu olduğunda akla ilk 589'da İspanya'da yerel ölçekte gerçekleştirilen III. Toledo Konsili gelir. Bu konsil, İznik-İstanbul İnanç Bildirgesi metninin Latin Batı versiyonunda filioque ekinin ilk kullanımına tanıklık eder.¹⁴³ Bu noktada şu sorulara cevap aranabilir: Birincisi, Batı/Latin dünyasının filioque ekini İznik-İstanbul kredisine ilave etmedeki amacı neydi? İkincisi, filioque eki kredoya ilave edilmeden önce nasıl bir ortam oluşmuştur? Üçüncüsü ise, filioque ekinin kredoya eklenmesi Doğu Kilisesi

¹³⁴ Bray, "The Filioque Clause in History and Theology", 110-111.

¹³⁵ Milanlı Ambrose Kör Didymus'un yazılarından büyük ölçüde etkilenmiş ve teslisle ilgili eserini kaleme alırken ondan yararlanmıştı. Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 36.

¹³⁶ Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 36-37.

¹³⁷ Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 45.

¹³⁸ Whitham, *The History of The Christian Church to the Separation of East and West*, 338.

¹³⁹ Bu noktada belirtmek gerekir ki, VII. yüzyılda Maximus the Confessor, Cyril'in Yuhanna hakkında yaptığı yorumu filioque takısının kabulüne bir tanıklık olarak yorumlamıştır. Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 47-48.

¹⁴⁰ Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 47-48.

¹⁴¹ Letham, "East Is East and West Is West? Another Look at the Filioque", 84. Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 49.

¹⁴² Cyril of Alexandria, "Commentary on John", çev. David R. Maxwell, *Ancient Christian Texts*, ed. Joel C. Elowsky (Illinois: InterVarsity Press, 2015), 2/197-198, 245-247. Letham, "East Is East and West Is West?", 84-85.

¹⁴³ Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 68. Charles Joseph Hefele, *A History of the Councils of the Church*, çev. William R. Clark (Edinburg: T&T Clark, 1895), 4/416.

tarafından nasıl karşılık bulmuştur? Bu sorular çerçevesinde konu ortaya konmaya çalışılacaktır.

İlk soruyla ilgili olarak şunu söyleyebiliriz. Bilindiği gibi 475'te Batı Roma imparatorluğunun dağılmasından sonra Avrupa'da büyüyen krallıklar arasında Franklar önemli bir yere sahip olmuşlardır.¹⁴⁴ Aryanizm'i savunan Franklar İsa'nın tanrılığında şüphe duymuşlar ve İspanya'da ciddi bir tartışma ortamının oluşmasına zemin hazırlamışlardır. İspanya Kilisesi Aryanizm tehdidini bertaraf etmek, aynı zamanda Baba ve Oğul arasındaki yakın ilişkiyi teyit ederek Oğul'un Baba'dan aşağı olmadığını göstermek amacıyla, ayrıca Priscillianizm'e karşı Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul ile aynı öze sahip olduğuna dikkat çekmek amacıyla III. Toledo Konsili'nde filioque ekini kredoya eklemiştir.¹⁴⁵ Böylece Kutsal Ruh'un Oğul'un bir yarattığı olmadığı vurgulanmıştır.¹⁴⁶ Dolayısıyla filioque ekinin resmi bir inanç itirafına eklenmesinin Aryanizm ve Priscillianizm'le mücadele etmeyi amaçlayan bir İspanyol girişimi olduğu söylenebilir.¹⁴⁷ Bu girişim neticesinde Kutsal Ruh'un hem Baba'dan hem de Oğul'dan kaynağını aldığı kabul edilmiş; daha sonra İspanya'da gerçekleştirilen bütün konsillerde aynen yer almıştır.¹⁴⁸

Filioque eki kredoya ilave edilmeden önce nasıl bir ortam oluşmuştur? Filioque eki kredoya eklenmeden önce Vizigot kralı I. Reccared Katolik inancı benimsemiş, ardından krallığındaki (İspanya ve Galya) piskoposları III. Toledo Konsili'ne davet etmiştir.¹⁴⁹ Toledo'da Sevilleli başpiskopos Leander'in (ö. 600) başkanlığında gerçekleştirilen konsilde kral I. Reccared ve tebaası Aryanizm'i ve Priscillianizm'i terk ederek Katolik inancı kabul etmişler; aynı zamanda İznik, İstanbul, Efes ve Kadıköy konsillerinin kararlarına uyma sözü vermişlerdir.¹⁵⁰ Ayrıca konsilde Katolik inancı benimseyen Gotik piskoposlardan, din adamlarından ve soylulardan yirmi üç maddeden oluşan inanç itirafında bulunmaları istenmiştir. Bu itirafların üçüncü maddesinde Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan kaynağını aldığı, aynı zamanda Baba ve Oğul'la birlikte ezeli olduğu inancı da yerini almıştır.¹⁵¹ Kral I. Reccared konsilin açılış konuşmasında Kutsal Ruh'un hem Baba'dan hem de Oğul'dan eşit bir şekilde geldiğini dile getirmiştir. Bunun yanı sıra konsilde Kutsal Ruh'a iman etmeyen, onun Baba ve Oğul'dan geldiğini kabul etmeyen; ayrıca Baba ve Oğul'la ezeli ve eşit olduğunu inkâr edenler kınanmıştır. Hatta Toledo'da söylendiği iddia edilen İznik-İstanbul inancının da Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan geldiğini telkin ettiği ifade edilmiştir. Bu durum, I. Reccared ve Toledo'da toplananların zihninde, evrensel kilisenin inancında herhangi bir değişiklik veya ilavenin yapıldığının farkında olunmadığını gösteren Doğu inancını yansıtmaktaydı. Nihayetinde konsilden sonraki birkaç yıl içerisinde İspanyol Kilisesi'nin hem ayininde hem de teolojisinde filioque öğretisi yerini almıştır.¹⁵²

Peki, son olarak filioque ekinin kredoya eklenmesi Doğu Kilisesi tarafından nasıl karşılık bulmuştur? Öncelikle ifade edelim ki, Doğu Kilisesi filioque ekinin kredoya eklenmesini sapkınlık olarak nitelendirmiştir. Zira bu ilavenin İznik-İstanbul İnanç Bildirgesi'ne eklenmesi Efes Konsili'nin yedinci maddesine aykırıdır. Nitekim ilgili madde İznik-İstanbul İtikat Metni'nin herhangi bir kelimesinin değiştirilmesini yasaklamaktadır.¹⁵³

¹⁴⁴ Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 89.

¹⁴⁵ Menelaou, "The Interpretation of the Filioque Clause", 2. Oberdorfer, "The Filioque problem-History and Contemporary Relevance", 84. Whitham, *The History of The Christian Church to the Separation of East and West*, 338. Filioque ekinin İznik-İstanbul İnanç Bildirgesi'ne eklenmesiyle Batı ve Doğu Hıristiyanlığı arasında bölünme sürecinin alt yapısı hazırlanmış oldu. Harakas, "Christianity: Christianity in Eastern Europe", 3/1681.

¹⁴⁶ Harnack, *History of Dogma*, 4/126-127.

¹⁴⁷ Lacoste, "Filioque", 1/582.

¹⁴⁸ Eroğlu, "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Nedenleri", 409-410.

¹⁴⁹ Hefele, *A History of the Councils of the Church*, 4/416.

¹⁵⁰ Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 68. Hefele, *A History of the Councils of the Church*, 4/416.

¹⁵¹ Diğer maddeler için bk. Hefele, *A History of the Councils of the Church*, 4/416-418.

¹⁵² Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 69.

¹⁵³ Sicienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 5.

Bu yüzden Doğu Kilisesi filioque ekini hiçbir zaman kabul etmemiş ve onun kredoya eklenmesini otoritenin ve kilise yönetiminin temel ilkelerine yönelik bir usulsüzlük addetmiştir.¹⁵⁴

SONUÇ

Filioque meselesinin ana gövde Hıristiyanlığın Doğu-Batı/Katolik-Ortodoks şeklinde ikiye bölünmesinde önemli bir yere sahip olduğu aşıkardır. Söz konusu mesele Grek-Latin kilise yetkililerinin Kutsal Ruh'un kaynağına dair açıklamalarını şekillendirmiştir. Bu bağlamda Batı Kilisesi, Papa III. Leo gibi istisna isimleri olmakla beraber Latin kilise babalarının yorumlarını takip ederek filioque öğretisini savunmuşlar; Doğu Kilisesi ise -Kör Didymus, Kıbrıslı Epiphanius ve İskenderiyeli Cyril dışında- Yunan kilise babalarının görüşleri doğrultusunda söz konusu öğretiyi reddederek Kutsal Ruh'un sadece Baba'dan geldiğini ileri sürmüşlerdir.

Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre; Yeni Ahit'te Kutsal Ruh'un Baba'dan geldiği açıkça belirtilmekle beraber; bunun ezeli olup olmadığı, aynı zamanda kaynağını Oğul'dan da alıp almadığının net olmadığı görülmüştür. Doğu Kilisesi Yeni Ahit'te Kutsal Ruh'un sadece Baba'dan geldiğinin belirtilmesinden hareketle onun Baba'dan geldiğini savunmuştur. Batı Kilisesi ise, Yeni Ahit'teki bazı pasajları yorumlamak suretiyle dolaylı olarak Kutsal Ruh'un Baba'nın yanı sıra Oğul'dan da geldiği çıkarımında bulunmuştur.

Filioque öğretisinin köken olarak Tertullian'a kadar gerilere götürülemeyeceği, Poitiersli Hilary ve Milanlı Ambrose'un da filioque öğretisini net bir şekilde belirtmediği görülmüştür. Kaynaklarda mezkûr öğretinin bir mesele olarak ortaya çıkış süreci hakkında her ne kadar İspanya'da gerçekleştirilen III. Toledo Konsili'ne işaret edilse de bunun yaklaşık bir buçuk asır öncesinde I. Leo tarafından Astorga piskoposu Turibius'a yazdığı mektupta açıkça beyan edildiği görülmüştür. Aynı zamanda bu ekin kredoya ilave edilmesinin arkasında görünürde İspanya Kilisesi'nin Aryanist ve Priscillianist görüşleri bastırmak çabası olduğu söylenir. Ancak bu görünür faktörün arkasında Augustine'in teslisle ilgili açıklamalarının yer aldığı saptanmıştır. Zira onun teslisle ilgili açıklamaları genelde Batı Kilisesi'nin özelde de İspanya Kilisesi'nin zihin dünyasını şekillendirmiştir. Batı Kilisesi, yerel mahiyetteki bir konsilde filioque takısını İznik-İnanç Bildirgesi'ne eklemekle sadece Kutsal Ruh denetiminde alınan ekümenik bir konsil kararını değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda söz konusu kredonun kararlarını güvence altına alan Efes, Kadıköy ve Üçüncü İstanbul konsili kararlarını da ihlal etmiştir. Böyle davranarak teslisin üçüncü unsuru olan Kutsal Ruh'un konsillerdeki aktif gücünü hiçe saymıştır.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

¹⁵⁴ Bray, "The Filioque Clause in History and Theology", 91-92. Batı Kilisesi, Doğu Kilisesi'nin bu bakış açısını yalnızca Petrus'un meşru halefine itaatsizlik olarak değil, aynı zamanda Baba ve Oğul'un aynı öze aidiyetinin inkârı ve dolayısıyla bir tür Aryanizm olarak yorumlamıştır. Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, 6.

KAYNAKÇA

- Ambrose. "On the Holy Spirit". çev. Arthur West Haddan. ed. Philip Schaff. *NPNF2-10. Ambrose: Selected Works and Letters*. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2004.
- Augustine. "Answer to Maximinus". *The Works of Saint Augustine Arianism and Other Heresies*. çev. Roland J. Teske. ed. John E. Rotelle. New York: New City Press, 1995.
- Augustine. "On the Holy Trinity". *NPNF1-03. On the Holy Trinity; Doctrinal Treatises; Moral Treatises*. ed. Philip Schaff. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1890.
- Basil. "De Spiritu Sancto". *NPNF2-08. Basil: Letters and Select Works*. ed. Philip Schaff. 124-220. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2003.
- Boojamra, John Lawrence. "Schism: Christian Schism". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. 8154-8159. 14 Cilt. United States of America: Thomson Gale, 2005.
- Bray, Gerald. "The Filioque Clause in History and Theology". *Tyndale Bulletin* 34 (1983), 91-144.
- Catechism of the Catholic Church*. United States Catholic Conference, Inc. Second Edition, 1994.
- Cayre, Fulbert. *Kilise Babaları'nın Tarihi ve Doktrinleri*. çev. Mehmet Aydın. 4 Cilt. Konya: Literatürk Academia, 2021.
- Cohn-Sherbok, Lavinia. "Eunomius". 84. *Who's Who in Christianity*. London and New York: Routledge, 1998.
- Cross, F. L. "Filioque". *The Oxford Dictionary of The Christian Church*. ed. E. A. Livingstone. 611. New York: Oxford University Press, Third Edition, 1997.
- Cyril of Alexandria. "Commentary on John". çev. David R. Maxwell. *Ancient Christian Texts*. ed. Joel C. Elowsky. 2 Cilt. Illinois: InterVarsity Press, 2015.
- Dvornik, Francis. *The Ecumenical Councils*. New York: Hawthorn Books Publishers, 1961.
- Dvornik, Francis. *The Photian Schism, History and Legend*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Eggersen, Jake. "Is the Filioque Clause Biblical?". *Foundations* 77 (November 2019), 30-44.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Nedenleri". *Dini Araştırmalar* 2/5 (Haziran 1999), 387-413.
- Fitzgerald, Thomas E. "Eastern Christianity". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. 2580-2585. 14 Cilt. United States of America: Thomson Gale, 2005.
- Gill J. - Marthaler, B. L. "Filioque". *The New Catholic Encyclopedia*. 719-722. 15 Cilt. Detroit, New York: Thomson Gale, Second Edition, 2003.
- Gregory of Nazianzus. "The Fifth Theological Oration". *NPNF2-07. Cyril of Jerusalem, Gregory Nazianzen*. ed. Philip Schaff. 582-599. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1893.
- Gündüz, Şinasi. "Makedonyus". *Din ve İnanç Sözlüğü*. 243. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Harakas, Stanley Samuel. "Christianity: Christianity in Eastern Europe". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. 1680-1687. 14 Cilt. United States of America: Thomson Gale, 2005.
- Harnack, Adolph. *History of Dogma*. çev. Neil Buchanan. 4 Cilt. New York: Dover Publications, Inc., 1962.
- Hefele, Charles Joseph. *A History of the Councils of the Church*. çev. William R. Clark. 5 Cilt. Edinburg: T&T Clark, 1895.
- Hilary of Poitiers. "De Trinitate". ed. Philip Schaff. *NPNF2-09. Hilary of Poitiers, John of Damascus*. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2004.
- Howard, George Broadley. *The Schism Between The Oriental and Western Churches*. London: Longmans, Green, and Co., 1892.
- Irenaeus. "Against Heresies". *Ante-Nicene Fathers*. ed. Alexander Roberts - James Donaldson. 301-567. 10 Cilt. New York: Charles Scribner's Sons, 1913.

- Joe Gallegos. "The Church Fathers and the Filioque". Erişim 26 Haziran 2022. <https://www.catholicfidelity.com/the-church-fathers-and-the-filioque-by-joe-gallegos/>.
- Kaymaz, Yunus. "Makedonyusçular Ya Da Pne-umatomachi'lerin (Ruh'la Savaşanlar) Kutsal Ruh Hakkındaki Görüşleri Üzerine Bir İnceleme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/2 (Eylül 2021), 1019-1044.
- Kelly, J. N. D. *Early Christian Creeds*. New York: Longman Group Limited, Third Edition, 1972. *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1. Basım, 2003.
- Lacoste, Jean-Yves. "Filioque". *Encyclopedia of Christian Theology*. ed. Jean-Yves Lacoste. 581. 3 Cilt. New York, London: Routledge, 2005.
- Lee, Chungman. *Gregory of Nyssa, Augustine of Hippo, and the Filioque*. Leiden, Boston: Brill, 2021.
- Letham, Robert. "East Is East and West Is West? Another Look at the Filioque". *Mid-America Journal of Theology* 13 (2002), 71-86.
- Lossky, Vladimir. "The Procession of the Holy Spirit in Orthodox Trinitarian Theology". *Eastern Orthodox Theology A Contemporary Reader*. ed. Daniel B. Clendenin. 163-181. United States of America: Baker Books, 1995.
- Maas, A. J. "Filioque". *The Catholic Encyclopedia*. ed. Charles G. Herbermann vd., 74. 15 Cilt. New York: The Encyclopedia Press, Inc., 1913.
- Menelaou, Iakovos. "The Interpretation of the Filioque Clause by Orthodox Ecclesiology and Biblical Exegetical Methodology". *Scriptura* 116 (2017:1), 1-10.
- Moltmann, Jürgen. *The Trinity and the Kingdom: The Doctrine of God*. çev. Margaret Kohl. Minneapolis: Fortress Press, 1993.
- Novatian. "Treatise Concerning the Trinity". çev. Robert Ernest Wallis. *Ante-Nicene Fathers*. ed. Alexander Roberts - James Donaldson. 611-644. 10 Cilt. New York: Charles Scribner's Sons, 1919.
- Oberdorfer, Bernd. "The Filioque problem-History and Contemporary Relevance". *Scriptura* 79 (2002), 81-92.
- Oort, Johannes van. "The Holy Spirit and the Early Church: Doctrine & Confession". *HTS Theologiese Studies/ Theological Studies* 67 (2011, 3), 1-8.
- Origen. *Commentary on the Epistle to the Romans Books 6-10*. çev. Thomas P. Scheck. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2002.
- Origen. "Commentary on the Gospel of John". çev. Allan Menzies. *Ante-Nicene Fathers*. ed. Allan Menzies. 9/297-408. 10 Cilt. New York: Charles Scribner's Sons, 1906.
- Siecienski, A. Edward. *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Tertullian. "Against Praxeas". çev. Dr. Holmes. *Ante-Nicene Fathers*. ed. Alexander Roberts - James Donaldson. 3/597-631. 10 Cilt. Buffalo: The Christian Literature Publishing Company, 1885.
- The North American Orthodox-Catholic Theological Consultation. "The Filioque: a Church-Dividing Issue? An Agreed statement of the North American Orthodox- Catholic Theological Consultation Saint Paul's College". Washington, D.C. October, 2003.
- Ware, Bruce A. *Father, Son, and Holy Spirit: Relationships, Roles, and Relevance*. Wheaton, Illinois: Crossway Books, 2005.
- Ware, Timothy. *Ortodoks Kilisesi Doğu Hıristiyanlığına Giriş*. çev. Mehmet Katar- Arif Gören. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2019.
- Whitham, A. R. *The History of The Christian Church to the Separation of East and West*. London: Rivingtons, 1920.
- Wikipedia. "History of the filioque controversy". Erişim 26 Haziran 2022. https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_filioque_controversy#Possible_earliest_use_in_the_Creed.
- Yılmaz, Nuh. Tertullian'ın Kristolojisi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.